

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

NAGY PÉTER TIBOR DSc:

Opponensi vélemény Szabó Ildikó MTA doktori disszertációjáról

Nem szeretnék senkiben sem kételyt ébreszteni opponensi értékelésem alatt, így máris leszögezem: melegen javaslom Szabó Ildikó disszertációjának vitára bocsátását, és neki az akadémiai doktori fokozat odaítélését.

Nagyjából meg is lennék azzal, amiért hivatalosan idejöttünk, de minden olyan esetben, amikor egy tudományág képviselői összegyűlnek, alkalom teremődik arra, hogy szakmai kérdésekről beszélgessenek, tehát miért is hagynánk ezt az alkalmat éppen egy akadémiai doktori védésen kihasználatlanul?

A disszertáció nagyobbik része – a nyolcvanas-kilencvenes-kétezres évek politikai szocializációjáról, s – hogy *a nemzeti tematikánál* egy hagyományosabb fogalmat használjak – az ezeket az éveket jellemző *nacionalizmusról* szól. Nagyon sokat lehet belőle tanulni, talán nincs is olyan munka, amely e korszak politikai szocializációját, nacionalizmusát jobban bemutatná, mint Szabó Ildikóé. A disszertáció ugyanakkor több egy szintézisnél: tartalmaz egy elméleti és egy történeti bevezetőt is.

A munka egészét és minden fejezetét elismerés illeti, bár más és más okból, mint erre a későbbiekben ki fogok térni. Kritikai észrevételeim elsősorban egy nagyobb témakörrel és néhány kisebb kérdéssel kapcsolatosak.

A legfőbb ellenvetésem a nemzeti tematikatörténet, vagy másképp a nacionalizmus-történet 1945 előtti fejleményeivel foglalkozó fejezetekre vonatkozik. [...]

Két olyan fontos kérdés is van, amelyben a történeti bevezetés során máshova tettem volna a súlypontot: az egyik a dualizmuskori nemzetiségi problematika, másrészt a Horthy-korszakbeli nacionalizmus kérdése. Szabó Ildikó elismeri ugyan azt a kettősséget, hogy *„az egyéni identitások szintjén jelentős mértékű volt az asszimiláció, de a magyar politikai nemzet fogalma a Magyar Birodalom nem magyar nyelvű kisebbségei, mint kollektivitások számára nem tudott vonzóvá válni”*, de összességében mégis a dualizmuskori liberális kormányzat radikális ellenzékének álláspontját osztja a dualizmuskori nemzetiségpolitika megítélésekor. Magam e kérdésben inkább a környező államok és az azóta eltelt évszázad tapasztalataira utalnék: nem arra a közhelyre, hogy a nemzetiségi kisebbségek viszonyai rosszabbak lettek 1920 után, mint előtte voltak, hanem arra, hogy bármely nemzetiségű volt is valaki, sokkal kevesebb állampolgári joggal rendelkezhetett Romániában, az SHS királyságban, vagy a Horthy-Magyarországon, mint a korábbi időkben... De a kérdés attól még kérdés marad, mennyire álltak *a jövőt előre nem látó* románok, szerbek stb. azok mögött, akiket a történetírás román, szerb stb. *képviselőnek* hív? Egy hosszabb – itt fel

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

nem olvasható, de a szerzőnek megküldött – gondolatmenetben kifejtettem, hogy a románok, szerbek stb. többségének politikai-etnikai identitása nem a nemzetiségi szervezetekhez és különösen nem azok szeparatista áramlatához kötődött.

A másik alapvető hangsúlykülönbség kettőnk között, hogy a Horthy korszak nemzeti tematikájának megítélésében kulcsfontosságúnak látom az antiszemitizmust – melyet Szabó Ildikó ugyan tárgyalt, de nem ad neki központi szerepet. Az antiszemitizmus ugyanis nemcsak a befogadó-kirekesztő nemzeti identitásfajták és beszédmódok szétválasztásának legfontosabb kritériuma, de a modernitás és a nemzet összekapcsolásának vagy szétválasztásának kérdése is, sőt közvetve – mint-hogy az eredeti nyelvi alapú kultúrnemzeti koncepcióval szemben egy olyan sajátos kultúrnemzet fogalom teremődik, mely a nemzetet egyrészt a keresztény középosztály kultúrájával, másrészt ennek kritikájaként a parasztság kultúrájával azonosítja – a kultúrnemzet/államnemzet dichotómiában való korabeli választást is magában hordozza. Mi több: az antiszemitizmus jelenti az egyik kulcsot a kereszténység és nemzet fogalmának összekapcsolásához is. Itt ismét egy hosszabb érvelés következne...

Visszatérve a disszertáció struktúrájához, elismerésemet fejezem ki azért, ahogyan Szabó Ildikó a politikai szocializáció szövedékét bemutatja, egyrészt a szocializáció fogalmán, másrészt annak történeti változásán keresztül.

Található ugyanakkor a bevezetőben néhány számomra vitatható és árnyalásra szoruló megállapítás:

„A nyugati demokráciákban az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a feladata, amely a politikailag szervezett társadalom első modellje. A rendszerváltó közép- és kelet-európai társadalmakban, így Magyarországon is felértékelődött a nemformális szocializáció jelentősége.”

Elképzelhetőnek tartom, hogy a politikai szocializációban a média hatása egyenesen arányos a médiafogyasztással, a civil társadalom szocializáló hatása a civil társadalom erősségével, azaz annak gyakoriságával, hogy mennyire tartoznak az emberek klubokhoz, egyházközségekhez, stb., a családi szocializáció hatása pedig egyenesen arányos a családon belüli kötelékek és tekintélyi viszonyok erősségével. Számos olyan nyugati demokrácia van, ahol ezek szerepe sokkal nagyobb, mint mifelénk. A magyar tévécsatornákon is bemutatott amerikai sorozatok politikai szocializációs hatása az USA-ban, például, részben közvetett, részben közvetlen. Colombo, a detektív egy alacsony, gyűrött, bizonyos értelemben csúnya olasz hadnagyocska, míg az ellenfelei, a gyilkosok *mindig* milliomos, vagy felső-középosztálybeli, sikeres angol-szász fehérek. A detektív mégis győz, s nemcsak azért, mert okosabb – itt speciel a gyilkosok is csavaros eszűek –, hanem mert az amerikai rendszerben – mondja ez a politikai szocializációs üzenet – nem számít, hogy honnan jöttél, mennyire tartozol az uralkodó osztályhoz, a törvény és annak képviselője erősebb nálad... És a törvény

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

képviselőjét Colombonak hívják, ahogy azt is, aki felfedezte a kontinenst. A politikai szocializáció még látványosabb, mert konkrétabb politikai intézményekhez kötődik, például a „Becsületbeli ügyek” című sorozatban. A sorozat alapötletét adó filmben egy guantanamoi ezredest „kap el” egy kezdő ügyvéd – azzal a jellegzetes üzenettel, hogy a baloldali értelmiség a harmadik és negyedik hatalmi ág (vagyis a bíróságok és a nyilvánosság) segítségével képes kontrollálni a nacionalista frazeológiával önmagát törvényen kívülinek látó katonai-politikai elitet. Az ebből készült sorozat viszont erősen republikánus, arról szól, hogy a hadsereg önmaga ellenőrzését, saját belső, ősi szellemének megfelelően tökéletesen ellátja, s a főszereplő mindig a törvényeket éppen megszegő, de a katonai becsületkódex vagy a haza védelmének eszméje szempontjából pozitívan értékelhető vádlottat kihúzza a bajból. A hadsereg eme önellenőrző tulajdonságán kívül melting pot jelleget is felmutat: a vádlottak (értsd a szabályzat betűjével szemben „becsületük szerint” cselekvő katonák) gyakran afro-amerikaiak, a főszereplő páros női tagja pedig iráni származású. A politikai szocializációra legdirektebb példa a nálunk – épp egy régi politikai mozifilmre hajazóan – „Az elnök emberei” címen játszott West Wing, mely egyfelől – piaci sikerei alapján mondható, hogy hatékonyan – elhárítja a washingtoni elitel szemben hagyományos vidéki amerikai gyanakvást, illetve a new-yorki balos értelmiségi kritikát, hiszen mindenki számára világos, hogy Clinton és csapata másféle emberekből áll, mint a korábbi elitek. Ugyanakkor: minden egyes részben konkrét politikai és nemzetközi problémák részletes és valós bemutatása történik – még ha a keret fiktív is marad. Jellemző, hogy a sorozat – manifeszt demokrata elkötelezettsége mellett – egyfelől olyan demokrata elnököt ábrázol, aki egyesíti a demokrata és republikánus elnökök legvonzóbb tulajdonságait, másfelől viszont – három kulcsfigura vonatkozásában is – felvillantja a demokrata-republikánus együttműködés lehetőségét, szükségességét és országmentő hatását.

A civil társadalom politikai szocializáló erejét az iskolarendszerhez képest sok minden igazolja, leginkább maga a történelem: a weimari köztársaság iskoláiban szocializált fiatalok átneveléséhez és csatasorba állításához a még ellenzékben lévő náci pártnak is csak hónapok kellettek. De kevésbé szélsőséges és mai példaként elmondhatjuk, hogy a mai nyugat európai iskola nemcsak az európai alkotmányosság tiszteletben tartására szocializál, de a tanárok kimutathatóan balosabbak is a társadalom átlagánál: a növekvő új szélsőjobboldal mégis leginkább a fiatalok köréből gyűjti aktivistáit s szavazóit...

„Az európai társadalmak történetében három nagy alapterematika: a vallási, a nemzeti és a demokratikus alapterematika játszott szerepet a makroközösségek integrációjában.” – írja Szabó Ildikó. Azt hiszem a vallás, államvallás politikai szocializációs ereje ugyan óriási volt, de önmagában nem igazított el a protestantizmus előtti Európa politikai viszonyaiban, illetve később sem a lényegileg egyfelekezetű társa-

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

dalmak belső politikai tennivalóiban. Ilyen értelemben tehát a politikai szocializációnak a vallással legalább egyenértékű közössége a céh, vagy a hűbérúr udvara...

„A modern Európa történelmében a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti hovatartozás kérdései rendszerint nem vagy csak alig vetődnek fel kiegyensúlyozott, evolutív társadalmi időszakokban.” – olvashatjuk. A kijelentés vélhetőleg igaz Nyugat-Európára, de nem tudom igaz-e Közép-Európára. Ha van a magyar történelemben „evolutív” időszak, akkor az 1825 és 1848 közötti időszak az. A „nemzeti problematika” mégis központi elemét képezte-e korszaknak.

A szerző, mintha nem döntötte volna el, hogy nominalista vagy realista állásponton van-e? Vagyis: a nemzetet tisztán képzelt közösségnek tekinti-e, azaz egyes kérdések csak attól válnak „nemzeti kérdésekké”, hogy így nevezik őket, vagy van egy nyilvánvalóan létező entitás, s a vele kapcsolatos kérdések lehetnek értelmesek vagy értelmetlenek. Szabó Ildikó szerint: *„A nemzeti kérdésekre azonban nem születtek olyan válaszok, amelyek érvényességét a mindennapi társadalmi tapasztalatok megnyugtatóan és a történelmi fordulókön is átívelően visszaigazolták volna.”*

A disszertáció alapos elméleti fejezete után a kronologikus rész következik, dualizmus és Horthy-korszakbeli történettel, ill. 1945 utáni idősakkal. E fejezeteket jellemzi, hogy ahogy közeledünk a jelenhez, egyre több az önálló megállapítás, jól kidolgozott érvelés, s egyre kevesebb az opponensi ellenvetés is.

Az ötvenes években – írja Szabó Ildikó - *„A politikai nemzetfogalom alárendelő-dött a proletár internacionalizmus fogalmának. Ez a nemzetfogalom térben és időben korlátozott, normatív és szelektív volt. A nemzethez tartozás összefonódott a proletár internacionalizmussal és a szocializmus ügyével való azonosulással. A nemzet a dolgozó népet jelentette. A rendszer törekedett a nemzeti kánon és a nemzeti szimbólumrendszer átirására. A nemzeti tematika bipoláris világgépet sugallt. A jók oldalán a kommunista pártok és vezetőik, az általuk vezetett szocialista országok, valamint a dolgozó, új identitással rendelkező nép állt. A külső ellenséget az imperialisták, a belsőt a szocializmus ellenségei alkották.”* Mondhatnánk, így is van, meg nem is. Közismert, hogy a nemzetköziséget hirdető Kelet-Európában a határok nehezen átjárhatóak, a gazdaságok autarkok voltak, ezzel szemben Nyugat-Európában a határok már jóval az Európai Unió előtt eljelentéktelenedtek. A szocializmus válsága idején láthatóvá vált, hogy valamennyi kommunista párt a nacionalista ideológia irányába kereste a kiutat: Románia csak szélsőséges példa, de utalhatunk a Honecker-rezsim Frigyes-kultuszára, az 1300 éves Bulgária ünneplésére, s arra a tényre, hogy az utódállamokban szinte kivétel nélkül egykori kommunista funkcionáriusok állnak a nacionalista pártok élén.

Magyarország e vonatkozásban kivétel volt és – legalábbis posztkommunistáinak egy részét tekintve – az is maradt. De pl. az ötvenes évek történetsemlélete, mely *„A négyszáz év küzdelem”* című művön, ill. a kurucromantikán alapult, épp a nacionalizmus felhasználását mutatja.

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

Szabó Ildikó meggyőzően ír arról, hogy a Kádár-rendszer elfogadtatásában az értelmiségiek különböző csoportjai a pártállam-nemzeti tematika közvetítésével, aktuális tematizációival, az identitásformáló intézmények működtetésével vettek részt. Befolyásuknál és tekintélyüknél fogva nélkülözhetetlenek voltak a tematika fogyaszthatóvá alakításában és társadalmi elfogadásában, viszont *„a késő-kádári korszakban a pártállam-nemzeti tematika kikopott a politikai diskurzusokból; a szamizdat irodalomban és az első nyilvánosságban megjelent alternatív értelmezésekben egy új nemzeti tematika alapjai körvonalazódtak. Ennek nemzetfogalma – eltérően a „szocialista nemzet” fogalmától – kapcsolódott a szociológiai realitásokhoz és a demokratikus rendszerekre jellemző normákhoz. Az alternatív nemzeti tematizációk mellett a szamizdat irodalomban formálódott egy alternatív alaptermatika is: „a demokratikus alaptermatika”.* Közben azonban – tehetjük hozzá – az új nemzeti tematika megint csak antidemokratikus színt kapott, már a pártállam alatt kirekesztővé vált. Emlékeztetnék azokra a jelenségekre, melyeket Spiró „Jönnek” című nagyszerű verse kifejezett – s sajátos módon saját sorsával, a Spiró ellen induló hecckampánnyal igazolt. Emlékeztethetünk a népi írók kritikai érinthetlenségére az Aczél korszakban, de a demográfiai vitákra, s a gyermektelen életmód ellen egyes értelmiségi csoportok által folytatott nyilvános hadjáratokra. (1989-ben a Magyar Nemzet leghosszabb vitasorozatát a „Gyermekek száma a családok belügye” című cikk robbantotta ki, melyben – különösen a meg nem jelent darabokban – a későbbi Szent Korona nyelvezetére vagy eszmeiségére lehetett ráismerni...)

A szerző ezután bemutatja, hogy a rendszerváltás után harmadszor fogalmazódott újjá a nemzeti tematika. A politikailag vezetett nemzeti tematika a kollektív identitások befolyásolásának egyik eszköze lett. A rendszerváltás után a nemzet politikai önértékké vált. *„A nemzeti tematika előtérbe kerülésének kedvezett közösszervező és politikai támogatottságot növelő ereje, de az is, hogy az átalakuló társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok megértése, az új viszonyok közötti eligazodás kategorizációs nehézségekkel járt.”* - olvashatjuk a disszertációban. Szabó Ildikó egyik legnagyobb érdeme, ahogyan a nemzeti tematikának ezt az „eligazodást segítő” (valójában: az eligazodást akadályozó, s ekképpen kognitív disszonancia redukciós vagy éppen kognitív disszonanciát megelőző szempontból fontos) funkcióját bemutatja.

„A politikai törésvonal az első szabad választás után kezdett épülni a nemzeti dimenzió mentén, de csak a Fidesz 1998-as hatalomra jutásával mélyült el.” – állapítja meg a szerző. Nem tudom, hogy így van-e, mármint, hogy csak 1998-ban mélyült-e el a politikai törésvonal? Ugyanis az Antall-Boros kormány idején a politikai törésvonal sokkal inkább erre a bizonyos nemzeti tematizációra épült, mint a későbbiekben. Az MDF-SZDSZ szembenállás viszonyát valóban dominálta a nemzeti tematika: az Antall kormány ideológiai arculatát kétféle nacionalista erő, egy hagyományos magyar úri nacionalizmus és egy populista szélsőjobboldali nacionalizmus együttműködése jellemezte, ekképpen a kormánypárt arculatát nem a bethleni konszolidáció kormánypártjához, hanem a harmincas évek magyar parlamentjéhez hasonlíthatjuk

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

(ha már historizálni akarunk), melynek kormánypárti összetételét már meghatározta, hogy Gömbös 1928-tól visszatért a kormánypártba, s hogy a fiatal jobboldal már „csáklyásnak” tekinthette Bethlen, Károlyi Gyula vagy Keresztes Fischer konzervatív nacionalizmusát. Ezek a nemzeti radikálisok – visszaugorva tehát a kilencvenes évekre – a legfontosabb nacionalista kód, a zsidózás segítségével a legnagyobb ellenzéki pártot, az SZDSZ-t támadhatták, mely – s ebben igaza van Szabó Ildikónak – csak reagált a nemzeti kihívásra, de azért reagált: kék-fehérből nemzeti színűvé változtatta emblémáját, láthatólag mérlegelni kezdte, hogy melyek legyenek azok az arcok, akikkel az SZDSZ képviselteti magát a nyilvánosságban, illetve – ahogy ezt egy alkalommal Szabó Miklós felidézte – gondosan ügyelt arra, hogy a külpolitikai prioritásokban a határon túli magyarok kérdése ne szoruljon a többi külpolitikai cél mögé.

Visszatérve azonban a kormányzat és ellenzék közötti küzdelemre: ekkor zajlott a legnagyobb hévvel a történetpolitikai vita a Horthy korszak megítéléséről, nemzeti jelvényekről, s nem a második jobboldali koalíció idején. Ekkor zajlottak le az igazi ideológiai csaták két legfontosabb ideológia-, ill. nemzeti tematikatermelő gépezet, az oktatás és a köztvévé fölötti ellenőrzésért. Az oktatásügy témái között olyan erősen ideologikusak voltak előtérben, mint az új államilag támogatott szélsőjobboldali történelemtankönyv megjelenése vagy a hittan tanrendbe iktatási kísérlete, s ugyanebben az időben zajlottak az egyházi ingatlanreprivatizáció legsúlyosabb csatái is. Az oktatáspolitikai konfliktusok speciel a második jobboldali kormány alatt sem voltak kisebbek, csak éppen sokkal kevésbé voltak ideologikusak – a média körüli konfliktusok meg sem közelítették az első kormány alattit. Ennek oka lehetett persze a kereskedelmi televíziózás megjelenése, ami az állami TV körüli harc jelentőségét a tömegek befolyásolásában erősen relativizálta....Tehát, míg a szerző azt írja, hogy „*Miután 1996-ban, első orientációváltása után a Fidesz átvette a nemzeti tematika vezetését, a tematika a politikai élet főáramába került.*”, én úgy érzem, hogy a döntő fordulat nem 1996-ban, hanem 2002-ben következik be, amikor a FIDESZ a parlamenten kívüli politizálás eszköztárát felerősíti. Ez logikailag sem lehet másképpen: ha valaki többségben van a köztársaság parlamentjében, sokkal kevésbé igényel valamiféle ideológiai legitimációt, mintha kisebbségben van... Erről Szabó Ildikó így ír: „*A 2002-es választás elvesztése után az ellenzéki pozíció kedvezett a parlamentarizmust megkerülő nemzeti érdekképviseleten alapuló politikai szerepfelfogásnak. A Fidesz szövetséggé alakulása és a polgári körök létrejötté után az „egy a zászló, egy a tábor” jelszó jegyében képzelte el a politikai képviseletet. Néppárttá átalakításával, a bal- és a jobboldaliak nemzeti egységbe foglalásának és a nemzeti kormány szükségességének hangsúlyozásával a párt vezetője az egész nemzet érzelmileg legitim vezetőjének szerepébe került. A felkínált politikai cselekvési formák (nemzeti összefogás, új szövetség, országértékelő beszélgetések, nemzeti konzultáció, nemzeti petíció) a közvetlen részvétel ígérését tartalmazzák.*”

A NAGYDOKTORI VÉDÉS OPPONENCIÁI ÉS A VÁLASZOK

Szabó Ildikó ezt követően lényegében a kortárs folyamatokat elemzi, igen magas színvonalon. Bemutatja például, hogy a „A Fidesz politikai ellenfelei, az MSZP és az SZDSZ képét a „nemzetidegen” és a „nemzetellenes” attribúciók szövedékében konstruálta meg.”, bemutatja hogyan lett a kettős állampolgárság kérdése nyíltan és önállóan a pártok közötti versengés tárgya. *„Minden korábbi alkalomnál láthatóbbá vált, hogy a nemzeti tematika vezetése és a vezetéséért folyó versengés pártpolitikai megfontolásokon alapuló identitás-stratégiai célokat szolgál.”*

Fontos Szabó elemzése, miszerint: *„formálódni kezdett a másik póluson is a nemzeti tematika. A baloldal nemzeti kérdésekhez való viszonyában fordulat következett be”* Ugyanakkor – s ez fontos megfigyelés: a nemzeti tematika nem volt elegendő a népszavazás FIDESZ-es megnyeréséhez, ezért kellett a pártnak a klasszikus baloldali szociális tematika felé nyitnia.

A könyv következő fő fejezete a NEMZETI TEMATIKA ÉS POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ címet viseli. **Itt egyik legfontosabb megállapítása, hogy** *„A pártpreferenciákat a szociológiai tényezők kevésbé magyarázták. A legfőbb különbség a választók életkorában volt.”* Ezt az állítást ugyanakkor úgy pontosítanám, hogy a fő szocio-ökonomiai változók az életkoron kívül csak nehezen tudják leírni a pártpreferenciákat, de azért van egy-két olyan szociológiai tényező, amely a választási magatartással egyértelműen összefügg: ilyen pl. a templomjárasi gyakoriság.

Szabó Ildikó helyesen állapítja meg, hogy „A politikai szocializáció modelljét fragmentált modellnek nevezhetjük. A nemzeti és az állampolgári identitás mintáiban, a múlt kérdéseiben, az előző korszakok megítélésében és a nemzet fogalmának értelmezésében nem alakult ki konszenzus. Nem formálódott ki konszenzuson alapuló, az állampolgári identitással kapcsolatos kérdéseket szakpolitikai síkra és társadalmi gyakorlatra lefordító ifjúságpolitikai stratégia. A modell nem tud választ adni a kollektív identitásokkal kapcsolatos kihívásokra. Ugyanakkor megnő benne a nemformális tényezők, így a nemzeti tematika identitásformáló szerepe.”

Összességében Szabó Ildikó korábbi kutatásai egybegyűjtésével és újrafogalmazásával, valamint a „nemzeti tematika” fogalmának bevezetésével olyan dolgozatot alkotott, amely egyértelműen méltóvá teszi az MTA doktora címre.